

УДК 316.334

*Тімченко О.В., доктор психологічних наук, професор, начальник
НДЛ екстремальної та кризової психології, УЦЗУ,*

*Шевченко І.О., директор Департаменту кадрової політики
МНС України*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ СУЇЦИДЕНТА – КОЛИШНЬОГО ПРАЦІВНИКА ПРОФЕСІЙ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ

Проаналізовано психологічні, соціальні, медичні та інші аспекти проблеми суїцидальної поведінки працівників, які займаються діяльністю в особливих умовах. Результатом аналізу є соціально-демографічний та психологічний портрет суїцидента – колишнього працівника професії екстремального профілю.

Ключові слова: суїцид, діяльність у екстремальних умовах, мотивація.

Актуальність теми. На початку ХХІ століття самогубство впевнено посідає четверте місце серед причин смертності населення Землі. Щорічно у світі до шестисот тисяч людей чинять акти аутоагресії, і кількість суїцидентів постійно збільшується.

Відповідно до критеріїв Всесвітньої організації охорони здоров'я соціально-психологічне благополуччя нації знаходиться під загрозою, якщо кількість самогубств перевищує 20 випадків на 100 тисяч населення (рівень суїцидальної активності).

За даними Українського національного державного інституту соціальної і судової психіатрії Україна належить до групи країн з високим рівнем суїцидальної активності. З 19,0 (відносний показник на 100 тис. населення) у 1988 році рівень самогубств зріс до 29,6 у 1998 році, і ця тенденція спостерігається і нині (у 2000 році відносний показник рівня суїцидальної активності на 100 тис. населення був вже 29,9; а у 2005 році – близько 31,4). Наприклад, щорічно тільки в Харківській області здійснюється до 2000 спроб самогубств, 300 з яких закінчуються вітально.

Суїцидальні дії десятків тисяч наших співгромадян свідчать аж ніяк не про величезну кількість самостійних, незалежно

мислячих особистостей, що приймають в екстремальних ситуаціях виважене рішення. Такого роду соціальна патологія – це сигнал небезпеки, ознака соціального неблагополуччя нації.

Серйозним провокатором суїциду виступає не тільки соціально-політична та економічна ситуація у країні, а й друковане слово, засоби масової інформації, публіцистика, кінематограф, які дають докладний опис способів реалізованих самогубств. Треба констатувати, що сьогодні в засобах масової інформації, телебаченні, рекламі існує (хоча часом і неявно) естетизація суїциду, що становить серйозну небезпеку спокуси вирішення різноманітних життєвих проблем за допомогою самогубства.

Прикладом може послужити рекламний ролик, який використовувався донедавна Донецьким телебаченням: фірмове італійське взуття рекламувалося на ногах чоловіка, що повісився, з рядком в останньому кадрі «До кінця твоїх днів!». У нас немає статистичної інформації про кількість самогубств жителів Донецької області під впливом цієї реклами, однак факт негативного впливу цієї інформації на підсвідомість потенційних суїцидентів безсумнівний [1].

Психологічні служби багатьох країн уважно вивчають усі форми впливу (свідомого і підсвідомого) на психіку людини різного роду інформації для максимального зниження рівня суїцидальної активності серед населення. Так, наприклад, англійські психологи, проводячи дослідження у цій галузі, звернули увагу на те, що покажчики в метро і підземних переходах «*Виходу немає*» негативно впливають на підсвідомість людини, яка знаходиться у стані стресу або дезадаптації, і можуть стати останньою ланкою, що замикає коло нерозв'язних проблем. Сьогодні в багатьох європейських країнах це позначення замінене на: «*Вихід там*» із вказівкою напрямку руху до виходу.

На жаль, в нашій країні суїцидологічні дослідження залишаються поодинокими спробами окремих науковців привернути увагу суспільства до цієї вкрай серйозної проблеми.

Мета роботи. На основі аналізу більш ніж 500 випадків самогубств, вчинених представниками ризиконебезпечних

професій¹ за останні 10 років, узагальнити сучасний соціально-демографічний та психологічний портрет суїцидента – колишнього працівника професій екстремального профілю.

Виклад основного матеріалу. Психологічні дослідження, які проводяться нами вже протягом 10 років, щодо побудови соціально-демографічного та психологічного портрету суїцидента – колишнього працівника професій екстремального профілю, дозволяють вже зараз зробити деякі загальні висновки:

✓ переважна більшість самогубств (*близько 98,5%*) здійснюється психічно здоровими особами, і тільки в 1,5 відсотках випадків мають місце гострі непатологічні нервово-психічні реакції дезадаптації;

✓ основний вік суїцидентів – найбільш продуктивний період людського життя, що знаходиться у межах від 25 до 40 років (*61,3%*), тоді як у віці до 25 років покінчили із собою *25,8% осіб і 12,9% – у віці 40 років і більше;*

✓ крім вікових показників, існує залежність суїцидальних проявів від стажу роботи в підрозділах особливого ризику і освітнього рівня працівників. Майже у 45 відсотках (*45,2%*) випадків самогубства вчинили працівники зі стажем служби до 5 років, причому майже в 13 відсотках (*12,9%*) від загального числа покінчили із собою особи, які не прослужили в підрозділах особливого ризику і одного року. *25,8% суїцидентів мали стаж роботи від 5 до 10 років, а 12,9% – від 10 до 20 років. В 3,2% випадків стаж становив понад 20 років;*

✓ більше половини атестованих працівників (*58,1%*), що покінчили із собою, були особами середнього і старшого начальницького складу; *48,3% – рядові і молодший начальницький склад;*

✓ близько 71 відсотка суїцидентів мали середньо-спеціальну і вищу освіту. Хоча слід зазначити, що осіб, які закінчили відомчі навчальні заклади, серед суїцидентів не більше 16 відсотків;

¹ Маються на увазі колишні працівники Міністерства оборони, Державної прикордонної служби України, МВС та МНС України (прим. авт.)

✓ шлюбний і батьківський статус є досить значущим показником в оцінці суїцидальної активності. Сімейно-побутові проблеми, конфлікти, подружні зради є найбільш поширеними мотивами самогубства як серед цивільного населення, так і серед працівників ризиконебезпечних професій.

71 відсоток колишніх «силовиків», які вчинили суїцид, були одружені (більшість мали 1–2 дітей), і тільки 29% – не були пов'язані шлюбними відносинами;

✓ говорячи про місце здійснення аутоагресивних дій, відзначимо, що найчастіше самогубства відбуваються за місцем проживання в неслужбовий час – близько 74 відсотків від загальної кількості самогубств (74,2%). Однак, іноді реалізація суїцидальних намірів відбувалася і в робочий час у службовому кабінеті – такі випадки складають майже 26 відсотків (25,8%) від загальної кількості суїцидів;

✓ на відміну від цивільного населення, працівники ризиконебезпечних професій у цілому частіше зводять рахунки з життям у вихідні і святкові дні (близько 40% від загальної кількості суїцидів). Цю закономірність можна пояснити посиленням психоемоційного і фізичного навантаження на них у ході посилених варіантів несення служби у святкові дні. Підвищення ж рівня суїцидальної активності у вихідні дні обумовлено, на наш погляд, зростанням кількості конфліктів на сімейно-побутовому ґрунті, виходом з яких для деяких осіб стає самогубство;

✓ найбільш суїцидонебезпечними місяцями є жовтень, грудень, січень, березень та квітень. Цей показник ненабагато відрізняється від загальноприйнятої світової статистики, що свідчить про зростання суїцидального ризику в осінній і весняний періоди та зниження в зимові і літні місяці;

✓ аналізуючи способи здійснення самогубства, необхідно підкреслити, що легкий доступ до вогнепальної зброї не є основною причиною аутоагресивної поведінки багатьох працівників ризиконебезпечних професій. Так, наприклад, з усіх осіб – колишніх працівників органів внутрішніх справ України, що вчинили самогубство за період з 1996 до 2005 р., - тільки 29 відсотків суїцидентів застосували проти себе табельну зброю.

Найбільш поширеним механізмом вчинення самогубства серед особового складу підрозділів особливого ризику є, як це не парадоксально, самоповішання – яке становить близько 53% від загальної кількості суїцидів;

✓ майже 77 відсотків (77,3%) працівників характеризувалися по службі тільки позитивно, неодноразово заохочувалися керівництвом за успіхи у професійній діяльності подяками, грошовими винагородами, медалями «За бездоганну службу» та т.інш. Більшість з них відрізнялася такими якостями, як ретельність, відповідальність, сумлінність.

Однак слід зазначити, що поряд з цими особливостями у психологічних характеристиках деяких працівників указувалися такі риси особистості, як:

- ✓ схильність до хвилювання;
- ✓ емоційна вразливість;
- ✓ чутливість до несправедливості;
- ✓ запальність;
- ✓ скритність, замкненість;
- ✓ надмірна вимогливість до себе й інших.

Усі ці риси в конфліктній ситуації чи стані дезадаптації негативно впливають на механізми психологічного захисту і збільшують ризик суїцидальної активності.

Майже у 23 відсотках (22,6%) випадків працівникам була дана негативна характеристика, що супроводжувалась стягненнями, зниженнями за посадою, заслуховуванням на засіданнях товариського суду. Найчастіше стягнення з'являлися за порушення дисципліни, безініціативність, низькі показники в роботі. Майже у 3 відсотках (3,2%) випадків від загальної кількості вчинених самогубств негативна оцінка службової діяльності безпосереднім керівником, товаришами по службі виявилася одним з мотивів самогубства;

✓ однією з характерних рис самогубств працівників ризиконебезпечних професій є відсутність спеціально залишених по смертних записок. Лише майже в семи відсотках (6,5%) випадків зустрічаються передсмертні записки. Але здебільшого записки

не несуть інформації про мотив суїциду, а являють собою прощальне послання. Відсутність посмертних послань свідчить, з одного боку, про психологічну закритість чи відчуженість суїцидентів, а з іншого боку, це можна розуміти як прояв імпульсивності, непродуманості суїцидального вчинку, короткочасності і гостроти пресуїциду. Саме такі самогубства найчастіше виявляються повною несподіванкою для навколишніх і навіть близьких людей. Такий стан справ пояснює причину, з якої мотиви близько 20 відсотків самогубств так і залишилися невідомими.

Однак, як свідчать матеріали службових розслідувань за фактами суїцидів, майже 26 відсотків (25,8%) потенційних самогубців раніше чи безпосередньо перед актом аутоагресії висловлювали суїцидальні думки в демонстративній чи завуальованій формі. На нашу думку, реально цей показник значно вищий – до восьмидесяти відсотків – про це свідчить і загальносвітова суїцидологічна практика. Ознаками суїцидальних намірів можуть бути повідомлення про безглуздість життя, сум, розпач, самотність, а також відкриті висловлювання (найчастіше у стані афекту чи алкогольного сп'яніння) про бажання покінчити із собою.

З'ясування справжніх соціально-психологічних детермінант суїцидальної поведінки є одним із найважливіших завдань служби психологічного забезпечення кожного з міністерств та відомств держави. Складність цього завдання зумовлена низкою обставин. По-перше, визначити спонукальні сили аутоагресії не завжди можливо через смерть самогубця або неспроможність постсуїцидента адекватно сформулювати причину свого аутодеструктивного вчинку.

Крім того, причину завершеного суїциду (у разі відсутності передсмертної записки, яка б пояснювала мотиви самогубства) у більшості випадків можуть пояснити лише рідні та найближче соціальне оточення суїцидента. Однак, ці люди часто не зацікавлені у розголошенні мотивів самогубства, вважаючи дії аутодеструктанта «ганьбою» або відчуваючи приховане почуття провини перед самогубцем. Самі ж суїциденти не завжди адекватно оцінюють причини своїх вчинків та часто висувують як їх

пояснення лише безпосередні приводи, найближчі події або перекручення версії (мотивування). Таким чином, може виникнути невідповідність причин, мотивів, приводів і мотивувань суїцидальної поведінки. Розбіжність ця стає зрозумілою, оскільки справжні причини будь-якого виду діяльності людини не завжди збігаються з усвідомлюваними нею мотивами й джерелами її незадоволення, а також негативних емоцій. Нас у цьому випадку цікавить не стільки сам факт цієї розбіжності, скільки пов'язана з ним необхідність встановлення справжніх причин суїцидальної поведінки, які залежать від індивідуальної суб'єктивної установки та структури, яка регулює та зумовлює її прояви.

Мотиви самогубств належать до певної сфери негативно забарвлених переживань. Це: відчай, страх, образа, розгубленість, почуття вини і сорому. Жодне із вказаних переживань не є рідкістю та виникає у процесі вирішення різних завдань у житті кожної людини. Однак, аутоагресія зовсім не є нормальною відповіддю на стресогенні фактори. Більшість людей у стані дезадаптації не заподіюють собі смерть, а намагаються знайти конструктивні шляхи виходу з кризи. Отже, сама поява суїцидальних намірів на фоні негативних переживань передбачає наявність особливої умови у структурі або процесі діяльності. Появу цієї «особливої умови» (тобто загрожуючої ланки у низці механізмів психічної діяльності) можна знайти, аналізуючи адаптаційні можливості різних осіб.

Проведений нами аналіз випадків самогубств серед працівників ризиконебезпечних професій за період з 1996 по 2006 роки дає можливість виділити **основні причини аутоагресії**.

Переважною є соціально-психологічна група причин.

Майже з 81 відсотка (80,6%) випадків самогубств працівників ризиконебезпечних професій, причини яких були виявлені, близько 58 відсотків (58,3%) мали соціально-психологічну спрямованість.

Найбільшу тривогу викликають факти аутоагресії, які не мають демонстративного характеру та є повною несподіванкою для оточення. *Так, наприклад, колишній лейтенант міліції П.*

в неслужбовий час попередив батьків про свій від'їзд, приїхав пізно ввечері в гості до родичів, у будинок, де раніше жила його бабуся. Близько 1:00, коли всі вже спали, здійснив акт самоповішання в підсобному приміщенні на власному ремені. Для близьких, у тому числі й для батьків, його поведінка була незрозумілою. Психологічна характеристика, зафіксована в матеріалах службового розслідування, була такою: «Холерик із прихованими рисами меланхоліка; чутливий, живе у власному вигаданому світі». Очевидно, що мотивом суїциду є прихована депресія у зв'язку зі смертю бабусі, до якої він відчував протягом всього життя глибоку прихильність.

Іноді суїцидальні дії, що здійснюються із соціально-психологічних причин, мають демонстративний характер. Так, сержант-контрактник прикордонних військ України 3. 15 жовтня 2003 року вчинив самогубство, повісившись у лісопосадці на ремені приблизно опівночі. До цього у компанії коханої дівчини і друга він провів вечір, розпиваючи спиртні напої. Передбачуваним мотивом суїциду послужили складні стосунки з дівчиною. Батьки цього сержанта були категорично проти цих стосунків (тому що вважали цю дівчину недостойною їхнього сина). У зв'язку з цим дівчина запропонувала хлопцю перервати будь-які відносини. Однак сам прикордонник наполягав на продовженні стосунків, почувавши, що причина розриву криється не тільки в позиції батьків, але й у міжособистісних відносинах. Як свідчить учасниця конфлікту, її колишній хлопець неодноразово висловлював суїцидальні думки, говорячи, що якщо їх стосунки припиняться, то він що-небудь із собою скоїть. Тієї фатальної ночі 15 жовтня перед актом аутоагресії сержант сказав своїй дівчині: «Зустрінемося в пеклі». Це були його останні слова...

Другою за поширеністю є група матеріально-побутових причин. Політична і соціально-економічна нестабільність в Україні призводить до постійного зниження добробуту суспільства в цілому і працівників ризиконебезпечних професій зокрема. Скорочення в системі соціальних гарантій, відміна пільг,

низька заробітна плата на фоні підвищення вимог до діяльності силових міністерств та відомств, збільшення обсягу роботи негативно впливають на психічний стан працівників, мікроклімат у сім'ї, взаємовідносини у подружніх стосунках і з батьками. Всі перераховані чинники в певних умовах дезадаптують особистість та визначають зростання суїцидальної активності серед особового складу.

Прикладом може стати акт аутоагресії, який вчинив майор Збройних Сил України С. Він покінчив з собою у вересні 2005 року, вистреливши в голову з мисливської рушниці. Основною причиною самогубства стали фінансові труднощі, а приводом – неможливість достойно організувати одруження сина. В залишеній передсмертній записці він написав: «У моїй смерті прошу нікого не звинувачувати. Пробачте мене всі».

У деяких випадках (близько шести відсотків (6,3%) від загальної кількості суїцидів) самогубства відбувалися з медико-психологічних причин. Перш за все, йдеться про психічні розлади або різке погіршення стану здоров'я працівників.

Яскравим прикладом таких аутодеструктивних дій стало розширене самогубство, вчинене в Донецькій області у 1996 році і докладно описане в засобах масової інформації. Сержант міліції Г. 20 січня під час несення служби раптово напав на свого напарника, захопивши його пістолет. При цьому він чогось боявся, вважав, що у приміщенні встановлено апаратуру для прослуховування. Також він незв'язно говорив, що за ним стежать спецслужби. Потім, зателефонувавши до чергової частини, повідомив, що обеззброїв міліціонера і вимагає переговорів з начальником СБУ Донецької області. Лікар-психіатр, що брав участь у переговорах, встановив, що працівник міліції знаходиться у вкрай напруженому психічному стані. Начальник СБУ, що перебував на місці, якийсь час безрезультатно вів з ним телефонні переговори. Після цього відбувся обмін заручника на начальника СБУ. Що відбувалося у приміщенні далі, точно не відомо. Здаватися сержант відмовлявся. Через годину були почуті два постріли. При штурмі будинку бійці підрозділу

«Альфа» знайшли трупи начальника СБУ з вогнепальним пораненням у голову і поперекову область і сержанта міліції з вогнепальним пораненням в області рота. Аналіз актів медичного огляду і висновків щорічних медичних оглядів показує, що у даного працівника міліції не спостерігалося раніше психічних розладів. Проте, у висновку психофізичної лабораторії ВЛК при прийомі на службу в органи внутрішніх справ було зазначено таке: «Запальний, іноді бурхливо протестує, якщо чимось незадоволений, активний». Ця інформація сама по собі не є істотним показником ризику реактивного психозу. Вона набуває значення тільки у зв'язку з фактом психіатричного діагнозу матері Г. – параноїдальний синдром.

Висновки. Треба розуміти, що для вивчення *причин* аутоагресивної поведінки особистості необхідно враховувати те, що чіткий розподіл самогубців на суїцидальні групи має умовний характер. У багатьох випадках поведінка потенційних суїцидентів немотивована, що не дозволяє віднести кожному особистість до якоїсь конкретної групи. У кожному конкретному випадку одна причина виступає основною (залежно від ступеня значущості різних сфер життєдіяльності для особистості), а інші – додатковими. Однак, *приводом*, останньою заключною ланкою у структурі мотивації суїцидальної поведінки може бути конфлікт у будь-якій сфері життєдіяльності, через що іноді дуже складно буває розмежувати причину і привід аутоагресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Осипов В.Б., Вернодубов М.П., Бондаренко М.Г. Профілактика самогубств. Методичний посібник для командирів підрозділів та органів виховної роботи. - Одеса, 1997.
2. Тімченко О.В, Тімченко О.В. Аутоагресивна поведінка працівників органів внутрішніх справ України: Соціально-психологічні детермінанти виникнення, методи превенції та профілактики: Монографія. – Донецьк: ДІВС, 2003.